

ARBA IZMEĐU ANTIKE I SREDNJEG VIJEKA

<https://doi.org/10.17234/9789533791807.21>

IZVORNI ZNANSTVENI RAD

Od knjige Mate Suića antički je Rab relativno dobro poznat, ili se barem tako smatralo. Ipak, osnovna pitanja urbane strukture Raba u antici ostaju neriješena: gdje je položaj foruma, gdje su antički hramovi, gdje se protežu zidine iz Augustovog doba i na koji se način kasnije transformiraju? Kasna antika nešto je bolje poznata: katedralni sklop djelomično je istražen, kao i crkva sv. Ivana. Međutim, osnovna funkcija Sv. Ivana i dalje je predmet diskusije. Je li u kasnoj antici bila smještena unutar ili izvan gradskih zidina nije definirano. Uostalom, ne znamo niti gdje su se protezale kasnoantičke zidine grada, je li kasnoantička *Arba* jednaka onoj antičkoj ili zauzima manju površinu te koja su pravila eventualne urbane transformacije. Što se razdoblja ranog srednjeg vijeka tiče, osim promjena u katedrali ne prepoznajemo ništa, pa ni gdje su to ostale gradske crkve niti kakva je to stambena arhitektura koja tvori urbano tkivo, a sve dalje do kraja milenija nepoznanice samo rastu. Ovim ćemo prilogom nastojati pokazati, inkorporiranjem svih novih nalaza istraživanja provedenih u razdoblju od 2014. godine, urbanu sliku grada i dati prijedlog sustavne interpretacije mijena između antike i srednjeg vijeka.

Ključne riječi: *Rab, Arba, urbanizam, arhitektura, antika, kasna antika, rani srednji vijek, romanika, transformacije urbanog tkiva*

DOSADAŠNJE SPOZNAJE

O pće je poznato da je grad Rab bio predrimsko naselje. No osim nekolicine sitnih pokretnih nalaza, o tom naselju dosada nije bilo nikakvih materijalnih dokaza.

Također, odavno je poznato da je grad *Arba* postao rimski municipij, a August mu je podario zidove i kule.¹ Iz natpisa navedenih u CIL-u znamo za još pokoju pojedinost. Tako je jedan građanin povjerio svojoj sestri i nasljednici da sazida portik posvećen Kibeli², a drugi financirao vodovod: „Po želji i na trošak gradskog patrona Gaja Recija Rufa, a u čast Nimfama, dao je njegov oslobođenik Gaj Recije Leon dovesti vodu u grad (173. god.) i to takvu kakvu nitko od starih ne pamti.“³ Još jedno svjedočanstvo o municipalnom ustrojstvu *Arbe* otkriveno je tijekom zaštitnih iskapanja u najužem centru grada, a riječ je o ulomku rimskog natpisa [*D(ecreto) (D)ecurionum.*]⁴ Osim ovim i nekolicinom drugih natpisa, antički se Rab vizualizira nizom fragmentiranih skulptura, razasutih diljem grada, no nikad *in situ*. Arhitektura nije do sada nigdje unutar zidina raspoznata, stoga se tlocrt antičkog grada dosad uvijek pretpostavljao po današnjoj urbanoj matrici. U svojoj maestralnoj knjizi o antičkim gradovima na Jadranu Mate Suić konstatira da je Rab „primjer grada koji je u kontinuitetu sačuvao temeljnu ranorimsku urbanističku strukturu“.⁵ Ta je

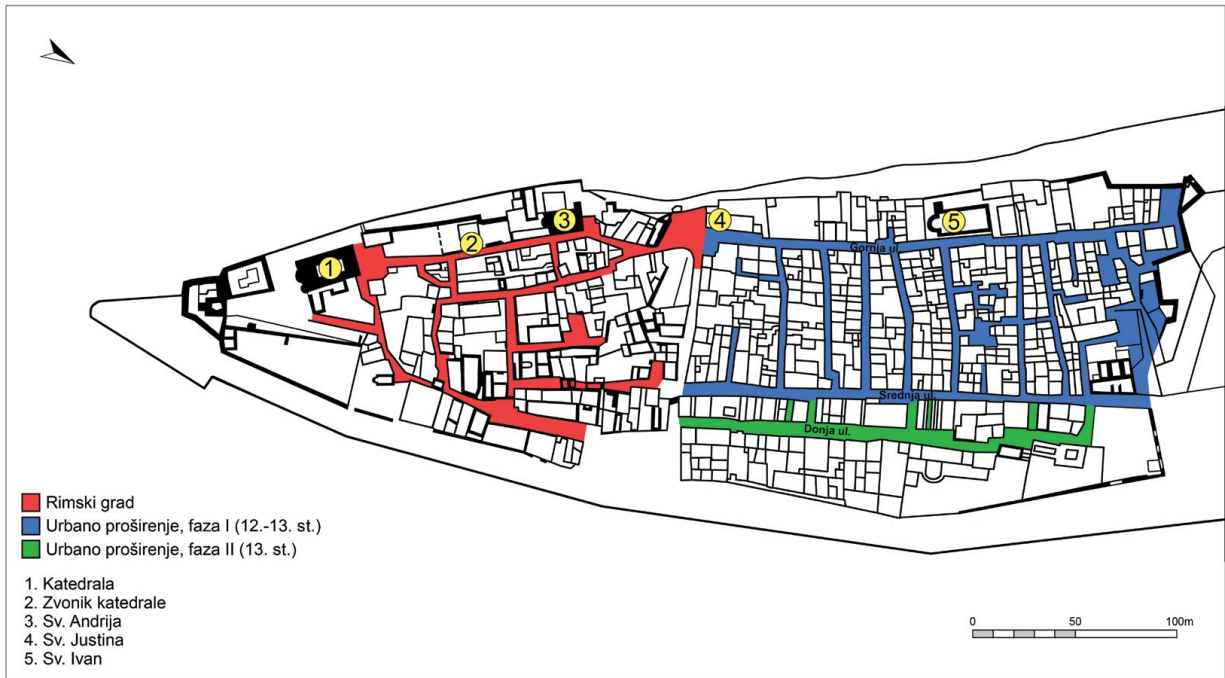
¹ CIL III, 3177; Suić 1976, str. 115.

² CIL III, 3115; Suić 1976, str. 116.

³ CIL III, 3116; Suić 1976, str. 117.

⁴ Skelac – Vodička 2007, str. 307.

⁵ Suić 2003, str. 379.

Sl. 1. Rekonstrukcija faza širenja urbanog tkiva Raba od antike do 13. st. (izradio Ivor Kranjec, prema Budak 2006, str. 125)

tvrdnja preuzimana u svim daljnjim tekstovima pa tako i u monografiji Raba velikog poznavatelja Miljenka Domijana⁶, i prihvaćena kao činjenica: „... do danas u osnovi sačuvana urbana matrica s tri uzdužne ulice (*decumani*) i tri poprečne (*cardo*), koja je pokrivala cijelu površinu poluotoka, tipična je za onodobnu gradogradnju.“⁷ No ostaje činjenica da, osim malog segmenta gradskih zidina, nije bila poznata gotovo niti jedna građevinska struktura unutar grada. Tek je jedna cistera otkrivena na prostoru između katedrale i krstionice.⁸

Prihvaćenu ideju da se antički Rab protezao čitavim poluotokom ipak se i ranije dovodilo u sumnju. Već je prije stotinu godina V. Brusić pretpostavljao prostiranje antičkog Raba tek na krajnjem istočnom dijelu poluotoka, Kaldancu⁹, a ideju je detaljnije razradio N. Budak (sl. 1).¹⁰

No s obzirom na pomanjkanje materijalnih tragova, ostaju brojna pitanja. Kakva je doista bila urbana struktura grada? Gdje je bio forum, a gdje hramovi koji su naprosto morali krasiti jedan rimski grad? Gdje su završavale zidine grada prema zapadu i sjeveru? Što je s gradskom infrastrukturom, primjerice vodovodom? Gdje su rezidencijalni objekti, *domusi*? Gdje su nekropole – sasvim sigurno izvan zidina, ali uz koje ceste? A naposljetku treba ući i u geološka pitanja: gdje je kota rimskoga grada u odnosu na današnju razinu i u odnosu na kotu geološkoga pješčenjaka? Sve su to pitanja koja traže jasnije odgovore te zahtijevaju sustavna arheološka istraživanja.

⁶ Domijan 2007.

⁷ M. Domijan, tekst ispisan na panelu u gradskom lapidariju.

⁸ Rizner 2012, str. 39.

⁹ Brusić 1926, str. 147.

¹⁰ Budak 2006, od str. 126., a osobito Mapa 2, str. 125. U temeljnom konzervatorskom dokumentu za urbanu jezgru Raba u više se navrata raspravlja o dvama sukobljenim hipotezama o evoluciji morfologije grada. Usp. primjerice Puhmajer *et al.* 2017, str. 14-15, 65-68.

Opće je poznato da u kasnoj antici Rab postaje biskupsko sjedište, dokumentirano pisanim izvorima prisustvom biskupa *Ticyanusa* na salonitanskim koncilima 530. i 533., a fizički katedralnim sklopom.¹¹ Poznata je, i dijelom istražena, crkva sv. Ivana¹², a iz dokumenata je poznata i crkva sv. Tome.¹³ Na temelju fragmenata liturgijskog namještaja koji se čuva u samostanu sv. Andrije, moglo bi se pretpostaviti da je i na toj lokaciji postojala crkva iz kasnoantičkog doba. Ostaje međutim niz otvorenih pitanja. Sve poznate crkve nižu se niz Gornju ulicu, koja očito postaje novi gradski fokus. No jesu li sve unutar gradskih zidina? Koja je funkcija sv. Ivana?

Opće poznate činjenice o Rabu u ranom srednjem vijeku su minimalne. Katedrala dobiva novi liturgijski namještaj u posljednjoj četvrtini 8. stoljeća, koji je izradila *Kvarnerska klesarska radionica*¹⁴, da bi vrlo brzo potom, u prvom desetljeću 9. stoljeća dobila novi ciborij i dijelove liturgijskog namještaja koje je izradio *Majstor zadarskih ambona*.¹⁵ Pretpostavlja se postojanje predromaničke crkve sv. Martina u jednoj uličici sjevernog dijela grada, nažalost srušene, a i to samo na temelju predromaničkog liturgijskog namještaja nađenog na toj poziciji.¹⁶ Pri tome valja naglasiti da je to jedina ranosrednjovjekovna crkva u gradu, ako to doista jest. I dodatno, valja naglasiti kako ta skulptura, navodno iz Sv. Martina, pripada istoj radioničkoj produkciji kao i ona iz katedrale, pa je lako moguće da je od tamo i prenesena u crkvu sv. Martina o kojoj, nažalost, ne znamo ništa.

Dosadašnje spoznaje o sljedećim razdobljima govore o eklatantnom prosperitetu grada: u 11. st. jačanje benediktinskog reda i izgradnja više samostana, u 12. st. jačanje gradske komune i brojne sakralne investicije, u 13. st. podizanje brojnih rezidencijalnih objekata. Svi ti procesi dobro su dokumentirani i višekratno objavljavani¹⁷ pa nema potrebe ovdje ih ponavljati. Ono što nas u prvom redu zanima jest vidjeti u kojoj se mjeri sve dosadašnje spoznaje o transformacijama grada Raba u dugom trajanju, od antike do konca srednjeg vijeka, mogu učvrstiti, dopuniti, i eventualno promijeniti, a sve na temelju novijih arheoloških istraživanja unutar gradske jezgre.

NOVA ISTRAŽIVANJA I NOVE SPOZNAJE

Kako bi se moglo razriješiti pitanje urbanih transformacija grada Raba, osnovni je zadatak vidjeti koliki je, i gdje se točno prostire rimski grad. A tu smo suočeni s dilemom: prihvatiti Suićevu tezu da je antička *Arba* zauzimala cijeli poluotok, ili Brusićevu, i razrađeniju Budakovu, da je antički grad obuhvaćao samo najistočniji dio poluotoka, Kaldanac. Stoga je Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek (MICKAS), u suradnji sa Sveučilištem u Padovi i Pomorskim i povijesnim muzejom Hrvatskog primorja Rijeka, proveo između 2015. i 2024. niz sondažnih arheoloških istraživanja urbane jezgre Raba da bi se pronašli materijalni dokazi za prostornu evoluciju grada. Tako su istraženi prostori u dvorištu „Kuće rapske torte“ u Ulici Dinka Dokule (2015. – 2018.), vrt samostana sv. Andrije (2016.), ostaci Sv. Marije od Milosrđa na Kaldancu (2017.), terasa zimskog kina (2019.) i prostor Ljetnog kina Rab (2022., 2024.) (sl. 2).

¹¹ Domijan 2005.

¹² Jurković 1990.

¹³ Domijan 2007, str. 47.

¹⁴ Jurković 2016.

¹⁵ Jurković 2015.

¹⁶ Domijan 2007, str. 52.

¹⁷ Domijan 2007; Brusić 1926; Budak 2006; Mlacović 2008.

Sl. 2. Položaj arheoloških lokaliteta MICKAS-a 2015.-2024. (autori Jelena Behaim, Ivor Kranjec)

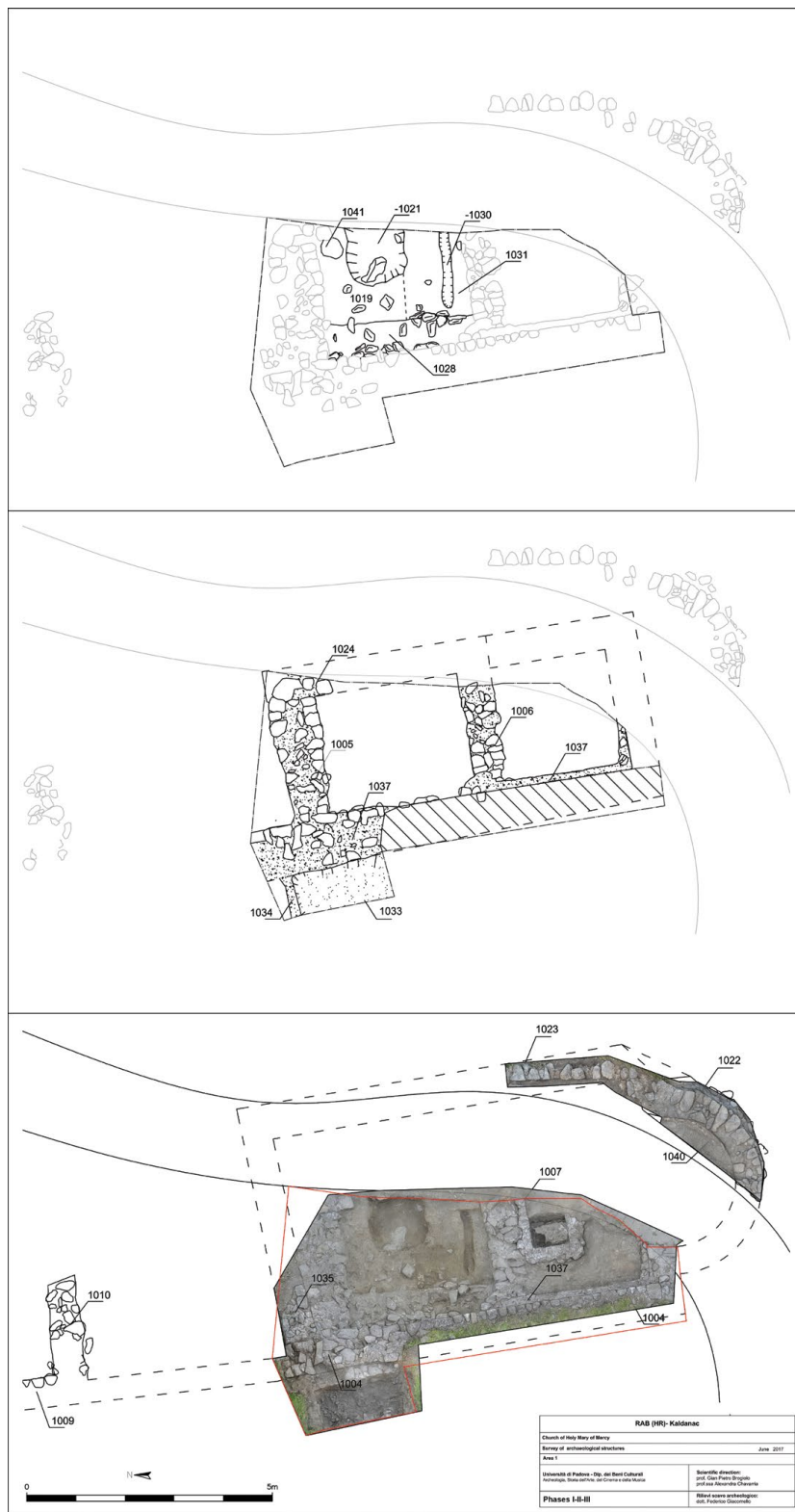
Rezultate ćemo, na temelju dosadašnjih saznanja i uz osvrt na ostale relativno recentne pojedinačne arheološke zahvate unutar jezgre¹⁸, pokušati posložiti kronološki.

U prvome redu valja navesti nove nalaze o predrimskom naselju na poluotoku. Općenito, prvi ikad nalaz, a time i definiran najraniji željeznodobni sloj naseljenja poluotoka pronađen je na njegovu vršnom predjelu, Kaldancu, u gradskom parku Dorka, pri istraživanju srušene i nestale crkve sv. Marije od Milosrđa. Sveobuhvatna analiza pokretnih nalaza još je u tijeku, no preliminarni rezultati jasno daju do znanja da je konačno otkrivena prva predrimaska arhitektura unutar gradskih zidina.¹⁹ Naime, slojeviti lokalitet pokazuje ugrubo nekoliko faza korištenja: kasnosrednjovjekovnu crkvu sv. Marije od Milosrđa, ispod koje je kasnoantička građevina, ispod koje je predrimski zid, građen od kamenja i blata orijentiran u smjeru sjever-jug, a preliminarno datiran nalazima keramike u razdoblje oko 5. st. prije Krista (sl. 3). Veličina sonde ne dozvoljava šire interpretacije, no ulomak grčkog *kylix*a jasno ukazuje na razinu življenja u liburnskoj naseobini.

Razdoblje Rima, rekosmo već, dosada je obilježeno tek jednom cisternom na prostoru između katedrale i njezina baptisterija. Naša istraživanja u vrtu samostana benediktinki sv. Andrije dala

¹⁸ Ovdje se referiramo na skroman broj izvještaja o ostalim arheološkim radovima unutar rapske jezgre objavljenima u Hrvatskom arheološkom godišnjaku, a dostupnima na datum objave ovog rada: Skelac – Vodička 2007; Manojlović – Nodilo 2009; Los 2017; Turčin – Makarun 2018.

¹⁹ Brogiolo *et al.* 2018.

Sl. 3. Faze arheološkog lokaliteta na Kaldancu: željeznodobne strukture (gore), kasnoantička faza (sredina), ostaci sred-njovjekovne crkve (dolje) (autor Federico Giacomello)

Sl. 4. Nalaz antičkog mozaika u vrtu samostana sv. Andrije (autori Goran Bilogrivić, Federico Giacomello)

su prvi ozbiljan nalaz iz razdoblja carskoga Rima, datiran netom nakon osnutka municipija.²⁰ Na dubini od 1,60 m pronađena je reprezentativna građevina, definiranih istočnog, sjevernog i južnog perimetra, sa sačuvanim dijelom podnog mozaika *in situ*. Izrađen je od crno-bijelih tesera s geometrijskom dekorativnom shemom. (sl. 4) Omeđen je linijom opeka, a počiva na sloju preparacije od vapnene žbuke i kamenja.²¹ Pozicija mozaičkog poda, preliminarno datiranog u 1. st., potvrđuje postojanje luksuzne građevine, moguće *domusa*, na izuzetnoj poziciji pred liticom. Položaj neposredno uz prostore koji su kasnije (u kasnoantičko doba) javne namjene može sugerirati istu funkciju toga prostora i u carskome Rimu – blizinu foruma. Kako u vrtu samostana neće biti moguće izvršiti sistematsko arheološko istraživanje, barem ne u skoroj budućnosti, nalaz u nevelikoj sondi ostaje izuzetan doprinos poznavanju rimskog municipija *Arba*, kao i razini življenja rimske elite.

Razdoblje kasnoga Rima i kasne antike izuzetno je dobro dokumentirano na slojevitom nalažištu u dvorištu „Kuće rapske torte“, u ulici Dinka Dokule. Usprkos ograničenjima iskapanja izrazito kompleksne stratigrafije na vrlo maloj površini, taj nam lokalitet zorno pokazuje transformacije urbane jezgre grada barem od 4. do 8. stoljeća. Tijek višegodišnjih istraživanja sukcesivno je objavljivani, s iznošenjem preliminarnih zaključaka²², no ovdje su sve analize gotove, i lokalitet u potpunosti publiciran²³, pa ćemo dati samo kratak sažetak sekvenci povijesnih transformacija.

Najraniji period, a da se iskopavanjem nije stiglo do zdravice, obuhvaća čak četiri faze, dataбилne u vrijeme oko 4. i 5./6. stoljeća (sl. 5). Najstariji nalaz su ostaci masivne zidne strukture (SJ1228) iskopane u dužini od 1,80 m, široke 1,30 m, orijentirane u smjeru sjever-jug, s dva lica koja čine priklesani blokovi, ispunom od nabacanog kamenja različitih veličina povezanog vapnenom žbukom. Na tu se strukturu oslanja sloj žuto-smeđe gline u kojem je nađen fragment

²⁰ Našim istraživanjima prethodilo je geofizičko snimanje. Vidi: Konestra – Mušič 2017.

²¹ Jurković *et al.* 2017a.

²² Jurković – Kranjec 2016; Jurković *et al.* 2017; Chavarria *et al.* 2018; Chavarria *et al.* 2019.

²³ Brogiolo *et al.* 2023.

Sl. 5. Ortosnimak i fotografija lokaliteta u Ul. Dinka Dokule, stanje rujan 2018. (autori Federico Giacomello, Sonia Schivo, Ivor Kranjec)

sigilate Hayes 23 databilan između kraja 2. i kraja 4. st.²⁴ Drugu fazu definira zid (SJ1131) koji siječe prethodni sloj gline, a izgrađen je nakon prve polovice 4. st., s otklonom od 15-ak stupnjeva u odnosu na SJ1228, te definiranim slojem korištenja prostora.²⁵ Otkrivena je i treća zidna struktura (SJ1237) paralelna sa SJ1131, ali s obzirom na malu površinu sonde njihove temeljne stope nije bilo moguće otkriti, niti rekonstruirati objekt(e) kojem (ili kojima) strukture pripadaju. Treću fazu obilježava destrukcija dviju struktura koju je na temelju nalaza ulomaka amfora Keay 55A i LRA 2B moguće datirati u prvu polovicu 6. st.²⁶ Taj prvi, najraniji period korištenja prostora definiran je, dakle, masivnim zidom SJ1228 čija debljina sugerira obrambenu funkciju, ili u najgorem slučaju podzid gradske terase. Uz njega će ubrzo niknuti barem dvije strukture nepoznate namjene, u funkciji negdje između 4. i prve polovice 6. st. Taj najraniji zid nalazi se na visinskoj koti -0,90 m od prvoga većeg objekta koji će ga kasnije negirati, odnosno -1 m u odnosu na suvremenu hodnu površinu.

Drugi period korištenja prostora definiran je postavom triju sarkofaga, nađenih *in situ* (SJ1194, SJ1195, SJ1201), kao i još jednog koji je vlasnik prostora dislocirao. Uz tako određen prostor koji sugerira funerarnu funkciju gradi se objekt „1“ (sl. 5, sl. 6) definiran perimetralnim zidom orijentiranim u smjeru zapad-istok (SJ1182), monumentalnim kamenim pragom (SJ1115, dimenzija 2,60 x 0,80 m, debljine 10 – 19 cm) na dubini od svega 10 cm, koji otkriva ulaz u objekt s istočne strane te zidnom strukturom orijentiranom u smjeru sjever-jug (SJ1206). Zbog veličine sonde i izostanka konkretnih nalaza slojeva korištenja teško je odrediti funkciju tog objekta, no jasno je da će vrlo kratko trajati (vidi niže). Osim toga, jasno je i da ima monumentalni prag, ali lošu kvalitetu zidova, da je nekako povezan sa sarkofazima čiju orijentaciju prati te da je zato sasvim

²⁴ Brogiolo *et al.* 2023, str. 176.

²⁵ Brogiolo *et al.* 2023, str. 176.

²⁶ Brogiolo *et al.* 2023, str. 176.

Sl. 6. Lokalitet u Ul. Dinka Dokule s vidljivim ostacima sarkofaga, ostacima objekta „1“ i masivne zidne strukture SJ1187, stanje rujnan 2018. (autor Ivor Kranjec)

sigurno izvan gradskih zidina Arbe. Pokretni nalazi datiraju taj objekt „1“ u drugu polovinu 6. st.²⁷

Treći period korištenja prostora izgleda da počinje vrlo brzo nakon izgradnje objekta „1“. Gradi se obrambeni zid SJ1187 (sl. 6, sl. 7), praktički se oslanjajući na fasadu objekta „1“ čime se zasigurno gubi izvorna funkcija ulaza objekta „1“ s monumentalnim pragom. Novi masivni zid inkorporira dva sarkofaga koji su ostali *in situ*. Sačuvan je u dužini od 6,80 m, visini od 3 m i debljini od 1,05 m.²⁸ Slojeviti stratigrafski odnosi datiraju izgradnju zida oko 600. godine. Tijekom istraživanja činilo nam se da se taj zid, građen tako da obuhvati i sarkofage, treba kontekstualizirati uz jedino moguće krizno razdoblje, ono gotskih ratova, no potpune analize pokretnog materijala ipak ukazuju na razmeđe 6. i 7. stoljeća. Izgleda da je moguće vidjeti taj zid u kontekstu nemira prouzrokovanih avaro-slavenskim upadima u rimsku provinciju Dalmaciju. A kvalitetu zidanja, korištenje priručnog materijala poput sarkofaga, koje čak nisu ni ispraznili (!), moguće ne govori o paničnoj gradnji, već naprosto o nedostatku građevnog materijala.

Konačno, četvrti period korištenja prostora je izgradnja objekta „2“, proizvodne namjene, s unutrašnje strane obrambenog zida SJ1187. (sl. 8) Riječ je o metalurškoj radionici, s vrlo dobro sačuvanim utabanim i zaravnatim slojem svjetlocrvenkaste gline. Ukupno je definirano čak 14 struktura vezanih za metaluršku aktivnost koje su bile sačuvane ili u temeljima ili u negativu. Detaljnom analizom definirane su tri faze proizvodnje na lokalitetu: faza taljenja minerala s

²⁷ Brogiolo *et al.* 2023, str. 178.

²⁸ Brogiolo *et al.* 2023, str. 179.

Sl. 7. Ortosnimak zapadnog lica zidne strukture SJ1187, stanje rujan 2018. (autorica Sonia Schivo)

barem tri talioničke peći srednje veličine, faza uklanjanja šljake s dva osnovna tipa peći (pećima s jedinstvenim ložištem i tzv. pećima u obliku „osmice“) te faza kovanja s ostatkom kovačke peći. Vrijeme korištenja ove metalurške radionice prema pokretnim nalazima moguće je datirati u 7. i 8. stoljeće.²⁹

S ovim slojevitim lokalitetom već smo duboko ušli u kasnu antiku. Poznavali smo, rečeno je ranije, katedralu i crkvu sv. Ivana. Sada možemo tomu dodati i kasnoantičku građevinu na Kaldancu, u sloju iznad ranije navedenog predrimskog nalaza, a ispod kasnosrednjovjekovne crkve sv. Marije od Milosrđa čiji su ostaci uvelike kompromitirani izgradnjom betonskog puta po parku (sl. 3). Budući da se još čekaju rezultati analiza svih pokretnih materijala, preliminarni zaključci svode se na konstataciju da se kasnoantička građevina sastojala od dvije prostorije, a nalaz hidrauličke žbuke govori o funkciji cisterne.³⁰ Jednako tako, novijim je konzervatorskim radovima potvrđena pozicija crkve sv. Tome. Znalo se, prema dokumentima, da je crkva sv. Justine u Gornjoj ulici na poziciji na kojoj je nekoć bila crkva sv. Tome. Radovi u interijeru, koje je vodio M. Domijan, dali su velik dio jednog od perimetralnih zidova crkve, nažalost, neobjavljen, no koji se može datirati u razdoblje kasne antike. I dalje se može nastaviti pretpostavljati da je i na prostoru crkve sv. Andrije bila neka kasnoantička crkva.

Preskačući rani srednji vijek za koji nema novih nalaza, stižemo do zrelosrednjovjekovnog doba, stilski definiranog kao romanika.

Istraživanja u urbanoj jezgri Raba dala su jedan, može se reći senzacionalan nalaz, iz srednjovjekovnog razdoblja. U vrtu samostana benediktinki sv. Andrije, na poziciji na kojoj je evidentiran

²⁹ Brogiolo *et al.* 2023, str. 181–184.

³⁰ Brogiolo *et al.* 2018, str. 526.

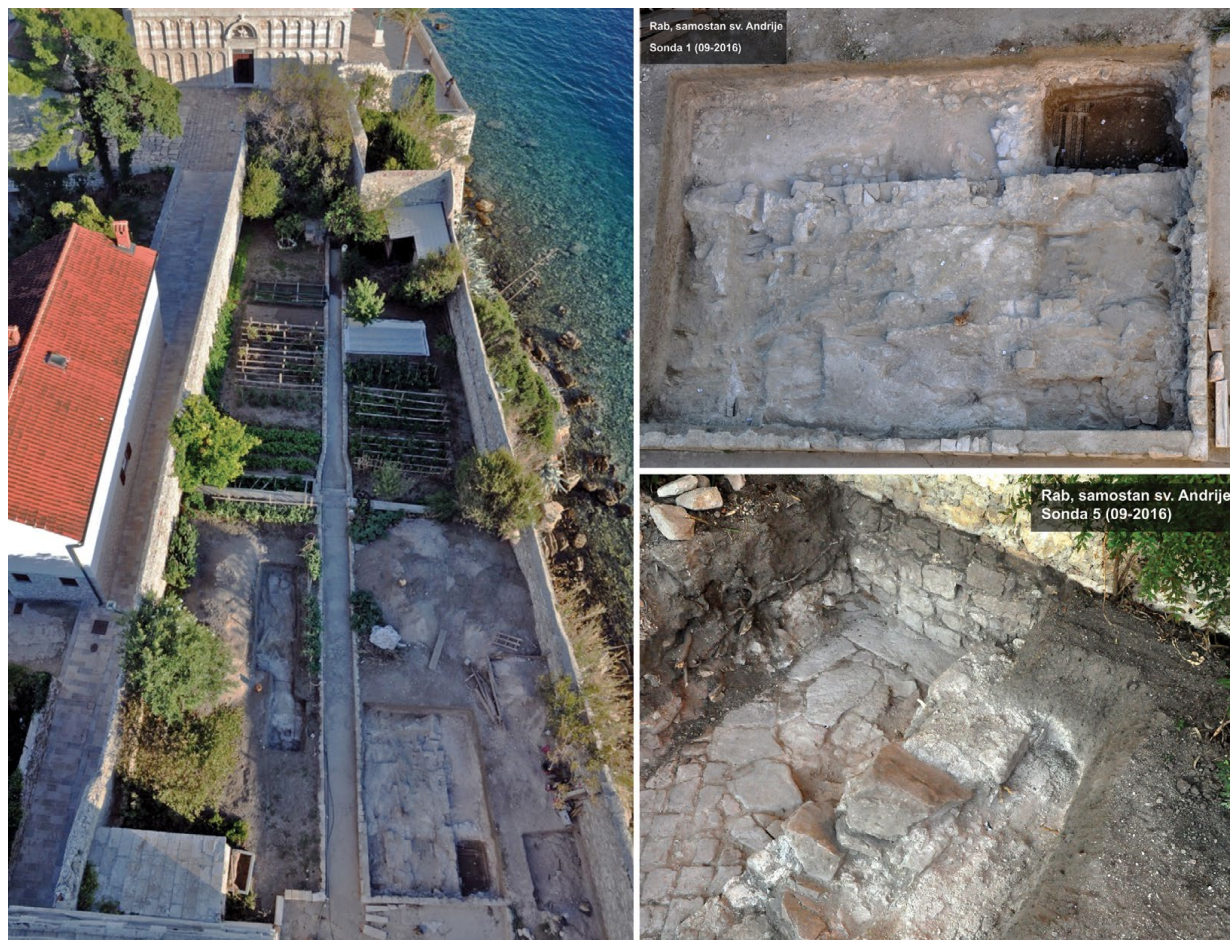
Sl. 8. Arheološki ostaci metalurške proizvodnje u Ul. Dinka Dokule, stanje prije i poslije čišćenja sloja SJ1096 (autori Federico Giacomello, Alessandra Chavarria Arnau)

rimski *domus* s mozaicima, drugoj fazi pripada građevina koja se proteže u smjeru istok-zapad, dimenzija 15 x 8 m.³¹ Zaposjeda čitavu širinu vrta, od Gornje ulice do litice. (sl. 9) Definirane su tri prostorije: zapadna, s kamenom podnicom, gleda na more; pretpostavljena središnja ima podnicu od vapnene žbuke; dok istočna, koja graniči s Gornjom ulicom, ima podnicu od poslaganih komada opeke u tehnici *opus spicatum*, koju prema perimetralnom zidu vrta zamjenjuje podnica od velikog kamenja s monumentalnim pragom.

Tim je nalazom popunjena karika u razumijevanju topografije katedralnog kompleksa grada Raba u srednjem vijeku. I taj je kompleks izgledao moćno. Sa sjeverne strane katedrale vodio je nadsvođen hodnik do krstionice, izgrađene u kasnoj antici. Da je i dalje bila u funkciji, s dodanom apsidom, svjedoče dokumenti koji govore o kapeli sv. Ivana Krstitelja.³² S istočne i južne strane katedrale nema prostora za zgrade biskupije pa ostaje jedino zapadna strana. Ispred katedrale,

³¹ Jurković *et al.* 2017.

³² Badurina, I, str. 626.

Sl. 9. Položaj i ostaci pretpostavljene biskupske palače između rapske katedrale i zvonika, stanje rujan 2016. (autor Federico Giacomello)

prije negoli je dobila novu fasadu, stajao je atrij, koji je još postojao 1118. godine.³³ Os istok-zapad od portala katedrale, preko vjerojatno monumentaliziranog ulaza u atrij, otvarala se u svojevrsnu *via sacra* uzduž Gornje ulice napučene crkvama. Atrij je definirao oblik gotovo kvadratnog trga nastalog na njegovu mjestu tijekom tog istog 12. stoljeća. No dok je još atrij postojao, jedina je mogućnost za biskupsku palaču bila s boka, uzdužno uz Gornju ulicu, odvojenu zidom. Ulaz je bio s južne strane trga, na istočnom zidu najbližem katedrali, definiran romaničkom lunetom na danas zazidanom portalu. Morfologija te lunete nije niti blizu morfologiji nove fasade katedrale ili zvonika, što upućuje na raniji nastanak. Kroz taj se portal svečano ulazilo u prostor biskupske palače, uz još jedan manji otvor direktno iz atrija. Palača je obuhvaćala cijeli prostor južno od Gornje ulice, sve do zvonika katedrale na zapadnoj strani. Valja razumjeti da je katedralni kompleks obuhvaćao više od četvrtine gradskog areala, ističući tako moć biskupa. A biskup je živio u palači koja je sjela na luksuzni *domus* iz 1. stoljeća, dakle na najbolju moguću poziciju. Moguće da je biskup iskazivao moć i svojim tornjem. Veliki poznavatelj katedralnih sklopova A. Erlande-Brandenburg više je puta, u izlascima na teren, i šetnjama Rabom, naglašavao da zvoniku možda

³³ CD II, 29.

prethodi stambeni toranj.³⁴ To u Rabu doista ne bi bilo čudno, s obzirom na to da ga valja zamisliti kao jadranski San Gimignano. Monumentalne vertikalne osi – zvonici crkava koji se izdižu iz urbanog tkiva – definiraju vizuru Raba još od 12. stoljeća kada se grade zvonik katedrale te zvonici sv. Andrije i sv. Ivana, a u periodu jačanja gradske komune i profani će objekti stremiti fizičkoj i simboličkoj dominaciji u prostoru. Tornjevi su bili uobičajen način stanovanja elita, na što prečesto zaboravljamo, a u Rabu ih je bilo dosta. Neki su zabilježeni u dokumentima, poput *in civitate Arbi, super via apud turrim ser Henrici de Baduario* (1453)³⁵, ili *et turris vocata Gagliarda cum omnibus eorum pertinentiis et connexis* (1479)³⁶, dok je tragove drugih moguće raspoznati na terenu.

U toj prvoj polovini 12. stoljeća već je izgrađen samostan benediktinki sv. Andrije; i dalje je u funkciji crkva sv. Tome, a to je upravo vrijeme i kad je dovršeno restrukturiranje crkve sv. Ivana. Slijedeći hipotezu o središnjoj gradskoj osi, Gornjoj ulici interpretiranoj kao svojevrsna *via sacra*, moguće je rekonstruirati srednjovjekovne liturgijske procesije od sv. Ivana do katedrale. S time na umu, nije nemoguće povezati nalaz luksuzne kasnoantičke kamene kutije za relikvijar iz kasne antike upravo u crkvi sv. Ivana, reupotrijebljene kao škropionica (premda nije poznato kako je kutija tamo dospjela).³⁷ Jesu li moći sv. Kristofora putovale po toj *via sacra*, a bile čuvane u relikvijaru kod benediktinki?

Opisano stanje je ono prije velikih obnova katedralnog sklopa, a obnova je bila monumentalna. Radi se nova fasada katedrale, prema zadarskim uzorima, što je nemoguće prije izdizanja zadarske biskupije na rang nadbiskupije 1154., a kojoj je Rab sufragana. Radi se zvonik katedrale, i s njim direktno povezana biskupska palača. Postaje jasno zašto je prizemlje zvonika katedrale građeno u potpuno drugačijoj tehnici od ostatka – jer je bilo skriveno zidovima biskupske palače. Postaje jasno i kamo vode vrata na istočnoj strani zvonika na prvome katu – vode u odaje biskupske palače. To istovremeno znači da zvonik katedrale i dalje nosi funkciju biskupova tornja.

I kad u takvoj interpretaciji prostornih odnosa unutar gradskih zidina vidimo katedralni sklop kao gotovo četvrtinu grada, valja se zapitati kada se konačno gradi onaj sjeverni/zapadni dio grada izuzetno pravilnog urbanog rastera. Na tom je mjestu ranije vrlo vjerojatno bilo podgrađe, a tada bi smisao dobila i navodna ranosrednjovjekovna crkva sv. Martina. Po našem sudu taj pravilni raster, koji je bio smatran rimskim, a koji je vrlo sličan srednjovjekovnom predjelu Prijeko u Dubrovniku, proistječe iz regulacije gradskog življenja. A to čine statuti. Ključna je spoznaja da je rapski statut najraniji na čitavoj jadranskoj obali, a da postoji i neka vrsta proto-statuta.³⁸ Povijesno-umjetnička analiza morfoloških detalja na kućama u tom dijelu grada govori da se trebaju datirati upravo u doba nakon izgradnje nove fasade katedrale i novoga zvonika.

ZAKLJUČAK

Kako danas nakon nekoliko arheoloških sondiranja unutar gradske jezgre možemo vidjeti prostorne transformacije grada Raba između antike i srednjega vijeka? Nažalost, izvještaji o nekim

³⁴ Erlande-Brandenburg 1997.

³⁵ HAZd, Spisi rapskih bilježnika, Marco Olivone, 4, 4.1, str. 29–35.

³⁶ Biblioteca Marciana, Giuseppe Praga Fund, Excerpta per servire alla storia di Arbe manosc., Busta 3 (il periodo tra il 1409 e il 1797), It. VI, 539 (=12333), Fraga XXXV, str. 162–165.

³⁷ Domijan 2007, 158; Maraković, Kos 2020, 25.

³⁸ Budak 2006, 130.

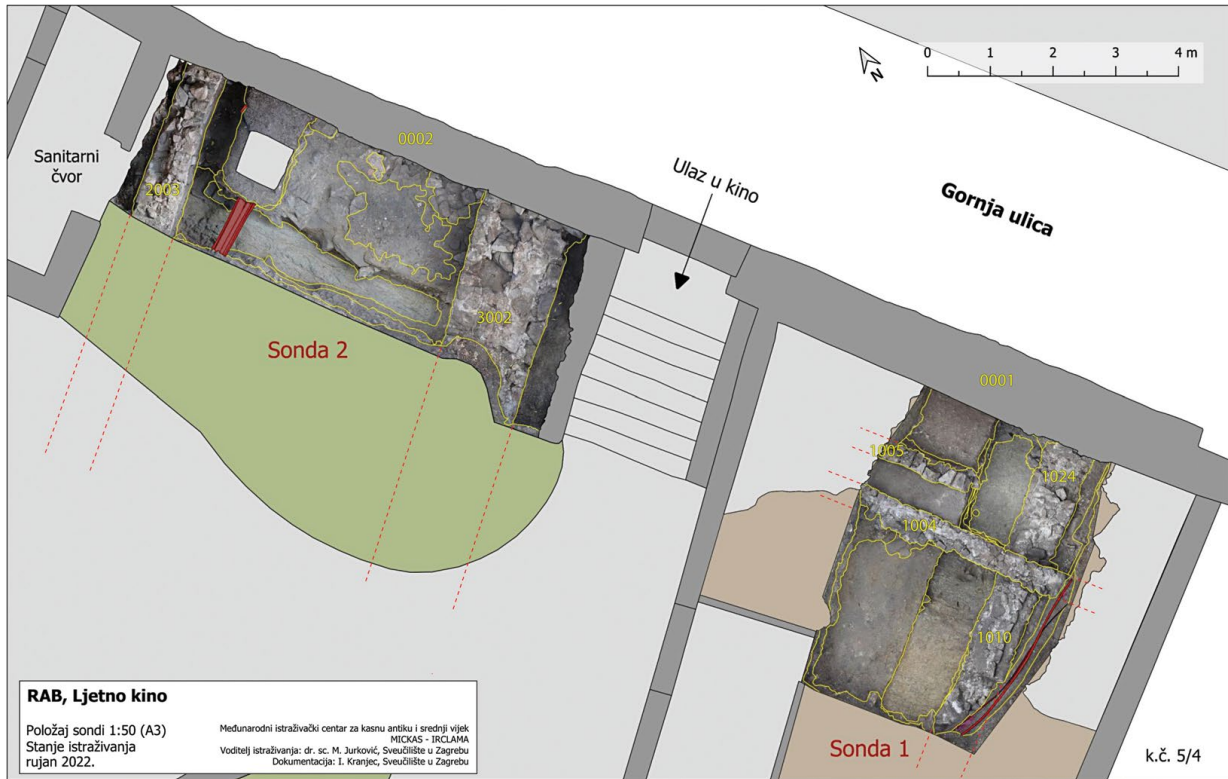
Sl. 10. Iskapanje terase ispred ulaza u Zimsko kino Rab, stanje rujan 2019. (autor Ivor Kranjec)

ranijim arheološkim zahvatima u arheološki najinteresantnijim zonama grada nisu iznjedrili one spoznaje kojima se struka nadala.³⁹ Ipak, drugi nalazi svakako upotpunjuju sliku povijesnih transformacija grada te upućuju na odbacivanje hipoteze rimskog grada na cijelom prostoru poluotoka. Novi nalazi više idu u prilog tezi da se rimska *Arba* smješta na predio Kaldanac, nasljeđujući tako liburnsko naselje čiji su prvi konkretni materijalni dokazi iskopani ispod ostataka crkve sv. Marije od Milosrđa. Kasnoantička faza lokaliteta u dvorištu u Ulici Dinka Dokule dodatan je argument za smještanje Arbe u znatno ograničeniji areal. Pretpostavljena funerarna funkcija lokaliteta sugerira njegov smještaj izvan zidina, a i masivna (obrambena?) struktura s razmeđe 6. na 7. stoljeće ne bi bila izgrađena unutar gustog urbanog tkiva, barem ne onog koji je u tom trenutku bio intenzivno korišten.

U prilog ovoj revidiranoj tezi svakako idu i negativni nalazi. Naime, sondažna istraživanja provedena su i izvan pretpostavljenog antičkog grada. Na prostoru između ulaza u kinodvoranu Zimskog kina i stubišta na Bobotinama, dakle na sjeverozapadnom dijelu grada, 2019. realizirano je zaštitno arheološko istraživanje (sl. 10).⁴⁰ Ukratko, taj je dio grada sasvim sigurno izvan urbane jezgre i neizgrađen sve do izgradnje palače Dominis u 15. st., kada postaje njezin dio vrtne okućnice i gospodarski dio. Nema nalaza koji bi potvrdili intenzivan život ovog predjela grada u periodu antike, kasne antike ili ranoga srednjeg vijeka.

³⁹ Primjerice istraživanja uz hotel Arbiana, usp. Los 2017.

⁴⁰ Bradanović *et al.* 2019; Starac – Jurković 2020.

Sl. 11. Snimak sondi u Ljetnom kinu Rab po završetku kampanje 2022. (autor Ivor Kranjec)

Iako su istraživanja u prostoru Ljetnog kina Rab iznjedrila vrijedne spoznaje o ovom dijelu povijesne jezgre, ne govore ništa o najranijim fazama grada. U tom su prostoru otvorene četiri sonde tijekom 2022. i 2024.⁴¹ Na temelju rezultata arheološkog iskopavanja, a koristeći i povijesne slikovne izvore, povijesni katastar i zračne snimke iz 40-ih godina 20. stoljeća, rekonstruiran je veći novovjekovni objekt u središnjem prostoru kina čije je ulično pročelje i danas vidljivo u stratigrafiji zida Gornje ulice. S druge pak strane, u južnom sektoru otkrivene su (kasno?)srednjovjekovne i novovjekovne strukture zasad nepoznate funkcije (sl. 11). Njih je moguće povezati sa samostanom sv. Ivana s kojime je današnji prostor bio izvorno povezan, prije izgradnje vile bana Perovića.⁴² Još je jedan vrijedan nalaz definirani profil geološkog sloja rapskog pješčenjaka koji pada od zapadnog kraja poluotoka prema istoku, odnosno Gornjoj ulici.

Iako je u znanosti ostalo relativno neprimijećeno, izvršena su zaštitna iskopavanja i u Donjoj ulici.⁴³ U šest sondi nađena su tri sloja opločenja: prvi kameni, ispod njega struktura od opeka te najstariji kameni na koti -0,70 m. Autori zaključuju da taj najstariji sloj prethodi renesansnoj hodnoj površini, odnosno da je srednjovjekovnog postanka. Naravno, ulica je prekopana nebrojeno puta, što je uvelike poništilo izvornu stratigrafiju, no i ovaj zaključak nešto govori: za sada nema

⁴¹ Godine 2022. sonde su otvorene u prostoru negdašnje otvorene garderobe kina, u području između sanitarnog čvora i stubišta glavnog ulaza u kino, na zelenom potezu pred samom pozornicom te 2024. unutar zatvorenog skladišta i prodavaonice karata. Osim službenih izvještaja o iskapanjima, preliminarni nalazi prve kampanje djelomično su objavljeni kao prilog konzervatorskom elaboratu. Usp. Bradanović *et al.* 2022.

⁴² Muraj 2010.

⁴³ Turčin – Makarun 2018, str. 522.

Sl. 12. Položaj odabranih rapskih lokaliteta i spomenika od željeznog doba do novog vijeka. (autori Jelena Behaim, Ivor Kranjec)

starijih nalaza od kraja srednjeg vijeka. Kada se ovim negativnim nalazima pridruži stilski analiza, onda je za Donju ulicu evidentno da su sve danas postojeće kuće iz 15. ili 16. st.⁴⁴ Naravno, uvijek postoji mogućnost da su ranije kuće bile od drveta pa tek na izmaku srednjeg vijeka zamijenjene kamenima. No to bi trebao biti slučaj u cijelom gradu, a nije, jer svugdje drugdje postoje kamene romaničke, ili preciznije, zrelosrednjovjekovne kuće. Po našem sudu Donja ulica formira se tek nakon izgradnje Kneževog dvora s jedne, istočne strane, i palače Nimira s druge, zapadne. One tvore referentne punktove i okvir za povezivanje cestom, a potom ulicom. Naime, najstariji dijelovi obiju palača nose morfološke detalje romanike, one koja uči od već izgrađenog zvonika katedrale i njezine fasade.

Naravno da bi trebalo izvršiti i još čitav niz sondažnih arheoloških istraživanja unutar jezgre. Ali već i ovih nekoliko pokazuje jasne tendencije novome tumačenju evolucije i prostorne transformacije grada. Ono što se preliminarno može zaključiti jest da je željeznodobno naselje bilo na vrhu poluotoka. Drugo što se može zaključiti jest da je antički grad samo proširio taj prostor prema zapadu do trga uz današnju sv. Justinu, negdašnjeg sv. Tomu, i otuda su se zidine mogle spuštati prema luci. Kasnoantički Rab se u odnosu na antički reducira ili ostaje na istom prostoru. To ovisi o interpretaciji zida debelog 1,30 m, kao najstarijeg zida na lokaciji „Kuća rapske torte“.

⁴⁴ Bijelić 2017.

Ako je to samo podzid terasi, u što ne vjerujemo, ne može se donijeti suvisao zaključak. No ako je to zid antičkog grada *Arba*, onda je kasnoantički praktički na istoj poziciji, pa čak i za malo premašuje obujam antičkog. U svakom slučaju, grad barem u kasnoj antici nije niti dotaknuo kasno-srednjovjekovne zidine – ne obuhvaća niti Donju ulicu, perimetar mu je uz liniju Srednje ulice.

Ukratko, novi nalazi daju prilično jasnu sliku prostornih transformacija Raba u dugom trajanju, od predrimskog naselja do renesanse, preciznije do 15. stoljeća (sl. 12).

Arheološki nalazi, povijesno-umjetničke metode, pokoji povijesni dokument upućuju na stvaranje nove slike grada, koju će, dakako, trebati još potvrđivati novim istraživanjima. Ono što danas postaje nedvojbeno jest da je antički municipij *Arba* malo naselje, koje preživljava kasnu antiku u gotovo identičnom obujmu. Već u kasnoj antici, a svakako u ranom srednjem vijeku može se vidjeti stvaranje suburbija na sjevernom dijelu prema moru, kao i na prostoru zapadno od zidina, onom prostoru koji će kasnije postati uređeni ortogonalni grad. U zreлом srednjem vijeku, po našem sudu krajem 12. i kroz 13. stoljeće, grad se širi planirano prema zapadu i doseže razinu crkve sv. Ivana, koja se tek tada inkorporira unutar zidina. Te zidine, naravno, tek treba pronaći, no neke indicije govore o liniji koja ide od Ljetnog kina, prostora koji je ionako u kasnom srednjem vijeku bio dio samostana sv. Ivana, pa sve do pozicije palače Dominis. Tek nakon toga bit će izgrađene zidine koje i danas gledamo.

POPIS LITERATURE:

- Badurina O. Badurina, *Kamporska kronika*, rukopis, knjige I-VI, samostan sv. Eufemije u Kamporu.
- Bijelić 2017 M. Bijelić, „Formiranje i stambena izgradnja Donje ulice u Rabu u kasnom srednjem vijeku“, *Peristil* 60, Zagreb 2017, 21-34.
- Bradanović et al. 2019 M. Bradanović – M. Jurković – R. Starac – P. Krleža, *Izgradnja centra za posjetitelje Geoparka otok Rab - Terra Arbia*, konzervatorski elaborat, Zagreb 2019.
- Bradanović et al. 2022 M. Bradanović – M. Jurković – I. Kranjec, *Ljetno kino Rab*, konzervatorski elaborat, Zagreb 2022.
- Brogiolo et al. 2018 G. P. Brogiolo – A. Chavarria Arnau – M. Jurković – P. Krleža, „Rab - sv. Marija na Kaldancu“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 14/2017, Zagreb 2018, 525-527.
- Brogiolo et al. 2023 G. P. Brogiolo – A. Chavaria Arnau – F. Ceres – M. Fecchio – L. Minzon – M. Marinato, „Lo scavo di via Dinka Dokule n. 2 nel quadro della storia della città di Arbe/Rab (Croazia)“, *Hortus Artium Medievalium* 29, 2023, 174-191.
- Brusić 1926 V. Brusić, *Otok Rab*, Rab 1926.
- Budak 2006 N. Budak, „Urban development of Rab - a hypothesis“, *Hortus Artium Medievalium* 12, 2006, 123-135.
- Chavarria et al. 2018 A. Chavarria Arnau – G. P. Brogiolo – M. Jurković – I. Kranjec, „Rab - dvorište 'Kuće rapske torte'“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 14/2017, Zagreb 2018, 523-524.

- Chavarria *et al.* 2019 A. Chavarria Arnau – G. P. Brogiolo – M. Jurković – I. Kranjec, „Rab - dvorište ‘Kuće rapske torte’“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 15/2018, Zagreb 2019, 568-569.
- Domijan 2005 M. Domijan, *Katedrala sv. Marije Velike u Rabu*, Split 2005.
- Domijan 2007 M. Domijan, *Rab. Città d’Arte*, Barbat, Zagreb 2007.
- Erlande-Brandenburg 1997. A. Erlande-Brandenburg, *Katedrala*, Zagreb 1997.
- Jurković 1990 M. Jurković, „Oratorij-relikvijarij i deambulatorij crkve sv. Ivana u Rabu“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 14, 1990, 81-91.
- Jurković 2015 M. Jurković, „Un raro motivo iconografico sulla scultura altomedievale – I *senmurv* di Arbe e Nevidane“, u: M. Jurković – P. Marković (ur.), *Scripta in honorem Igor Fisković*, Dissertationes et monographiae 7, IRCLAMA, Zagreb 2015, 43-51.
- Jurković 2016 M. Jurković, „Quando il monumento diventa documento. Una bottega lapicida del Quarnero“, u: A. Chavarria Arnau – M. Jurković (ur.), *Alla ricerca di un passato complesso. Contributi in onore di Gian Pietro Brogiolo per il suo settantesimo compleanno*, Dissertationes et monographiae 8, IRCLAMA, Zagreb, 2016, 231-242.
- Jurković, Kranjec 2016 M. Jurković – I. Kranjec, „Rab - dvorište ‘Kuće rapske torte’“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 12 /2015, Zagreb 2016, 494-495.
- Jurković *et al.* 2017 M. Jurković, A. Chavarria Arnau, G.P. Brogiolo, I. Kranjec, „Rab - dvorište ‘Kuće rapske torte’“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 13/2016, Zagreb 2017, 522-523.
- Jurković *et al.* 2017a M. Jurković – A. Chavarria Arnau – G. P. Brogiolo – I. Kranjec, „Rab - samostan sv. Andrije, vrt“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 13/2016, Zagreb 2017, 526-528.
- Konestra – Mušič 2017 A. Konestra – B. Mušič, Rab - samostan sv. Andrije, vrt, *Hrvatski arheološki godišnjak* 13/2016, Zagreb 2017, 525- 526.
- Los 2017 Dž. Los, „Rab - hotel Arbiana“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 13/2016, Zagreb 2017, 523-525.
- Manojlović – Nodilo 2009 R. Manojlović – H. Nodilo, „Rab - Ulica biskupa Draga i Plovanova ulica“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 05/2008, Zagreb 2009, 443-445.
- Maraković – Kos 2020 N. Maraković – K. Kos, „Kasnoantički kameni relikvijari s područja istočnojadranskog priobalja - forma, smještaj i liturgijska uloga“, *Ars Adriatica*, 10, Zadar 2020, 23-46.
- Mlacović 2008 D. Mlacović, *Gradani i plemići. Pad i uspon rapskoga plemstva*, Zagreb: Leykam International, 2008.
- Medini 1987 J. Medini, „Gradski zid i pitanje urbanog areala antičkog Raba“, *Rapski zbornik* I, Zagreb 1987, 171-174.
- Muraj 2010 I. Muraj, „Vila bana Perovića u Rabu arhitekta Egona Steinmanna iz 1932. godine“, *Prostor*, Vol. 18, No. 1(39), 2010, 110-121.
- Nedved 1990 B. Nedved, *Felix Arba, Pregled povijesti i spomenika Raba u rano rimsko doba*, Rab 1990.

- Rizner 2012 M. Rizner, „Arheološka topografija otoka Raba“, *Rapski zbornik II*, 2012, 37-42.
- Puhmajer *et al.* 2017 P. Puhmajer – K. Vujica – M. Rizner – K. Kraljić, *Konzervatorska podloga urbane cjeline Raba, elaborat*, Capital Ing d.o.o., 2017.
- Skelac – Vodička 2007 G. Skelac – K. Vodička, „Rab - Ulica Dinka Dokule“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 03/2006, Zagreb 2007, 307-308.
- Suić 1976 M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb, 1976.
- Suić 2003 M. Suić, *Antički grad na istočnoj obali Jadrana*, Zagreb 2003.
- Starac – Jurković 2020 R. Starac – M. Jurković, „Rab - Bobotine“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 16/2019, Zagreb 2020, 581-583.
- Turčin – Makarun 2018 I. Turčin – M. Makarun, „Rab - Donja ulica“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 14/2017, Zagreb 2018, 521-523.

IVOR KRANJEC, JELENA BEHAIM, MILJENKO JURKOVIĆ

ARBA BETWEEN ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES

Since the publication of Mate Suić's monograph, the Roman municipium of *Arba*, modern Rab, has generally been regarded as relatively well understood. Nonetheless, several fundamental issues concerning the town's urban morphology in antiquity remain unresolved, including the location of the central forum, the position of the temples, the extent of the Augustan-period fortifications, and the patterns of their subsequent transformation.

The Late Antique phase of the town is somewhat better documented, primarily through its monumental architectural remains. The cathedral complex has been investigated to a certain degree, as has the church of St John. However, the original function of this building remains debated, as does the question of whether it was situated within or beyond the urban perimeter. It also remains unclear whether late antique *Arba* occupied the same area as the earlier Roman city or represented a reduced urban footprint.

For the Early Middle Ages, apart from decorative modifications to the cathedral, little can be securely identified. Neither the locations of other urban churches nor the character of the residential architecture forming the urban fabric are known. We may therefore conclude that our understanding of the historical transformations of this urban centre remains very limited.

This contribution seeks to offer new perspectives on the urban development of modern Rab by integrating the results of research conducted since 2014 and by proposing a systematic interpretation of the town's transformations from antiquity to the Middle Ages.

In short, the results of multiple surveys and excavations in the town give us enough data to reconstruct the transformations in the long time span from antiquity to the end of the Middle Ages. It results that the *municipium Arba* was a fairly small town occupying the eastern part of the peninsula, thus the same area of the preroman Liburnian settlement. During early Middle Ages suburbs (*burgus*) were formed beyond the town walls in the north, beyond the sarcophagi found in the street Dinka Dokule, and in the west, where the supposed church of St. Martin stood. The huge transformation occurred only in the late 12th and during the 13th c., after the erection of the cathedral's bell tower. The orthogonal grid of the western part of the town corresponds to the planning dictated by the Statute. The new town spread to the line incorporating the church of St John, till then a suburban, probably funerary church that belonged to the benedictine nuns in the 12th c., and given to the franciscans at the end of the 13th. All parts of the town of Rab beyond that line to the west from the monastery of St John to the Dominis palace were not used till the 15th c., as well

as the Donja ulica street, formed only after the erection of the Duke's palace at one end and the Nimira palace on the other, that is in the late middle ages.

Keywords: *Rab, Arba, urbanism, architecture, antiquity, Late Antiquity, Early Middle Ages, Romanesque, transformations of the urban fabric*